

𐰃𐰆𐰇 : 𐰃𐰆𐰇𐰆𐰇 : 𐰆𐰇𐰆 𐰆𐰇𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰆𐰇𐰇𐰇 : 𐰆𐰇𐰇𐰇 : 𐰆𐰇𐰇𐰇 𐰆𐰇𐰆

**BİR KİŞİ YAÑILSAR OĞUŞI BODUNI BİŞÜKİÑE TEGİ
KIDMAZ ERMİŞ (KT, G, 6 = BK, K, 4) İBARESİ ÜZERİNE**

Ahmet B. ERCİLASUN

İlk yayımlandıkları 1894 yılından beri Göktürk bengü taşları üzerindeki düzeltmelerle yeni teklif ve görüşler devam etmektedir. Bu elbette bu güne kadarki yayınların değerini azaltmaz. Bilâkis bu yayınlar sayesinde biz belli bir zeminden hareket edebilme ve bengü taşlar üzerinde mukayeseli düşünebilme imkânına kavuşuruz. Yeni görüş ve düzeltmeler genellikle araştırmacılar tarafından farklı okunup anlaşılan veya nâşirlerin kararsız kaldıklarını belirttikleri kısımlar üzerinde olmaktadır. Bazen bütün yayıncıların aynı şekilde okuyup aynı şekilde anlam verdikleri kısımlar üzerinde de yeni yorumlar yapılabilmektedir. Ben bu bildirimde Köl Tigin bengü taşının Güney yüzünün 6. ve Bilge Kağan bengü taşının Kuzey yüzünün 4. satırındaki *bir kişi yañılsar oğuşı bodunu bişükiñe tegi kıd maz ermiş*

: 𐰃𐰆𐰇 : 𐰃𐰆𐰇𐰆𐰇 𐰆𐰇𐰆 𐰆𐰇𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰆𐰇𐰇𐰇 : 𐰆𐰇𐰇𐰇 : 𐰆𐰇𐰇𐰇 𐰆𐰇𐰆

ibaresi üzerinde duracağım. Bu cümlemin yüklemi *kıd maz ermiş*, bütün araştırmacıları şaşırta, kararsız bırakan ve bugüne kadar tatminkâr bir çözüme kavuşmamış olan bir fiildir. *bişük* kelimesi de aynı şekilde, üzerinde anlaşılammış kelimelerden biri olarak durmaktadır. Ben önce 𐰆𐰇𐰆 *bişük*, sonra 𐰃𐰆𐰇𐰆𐰇 *kıd mak* okunan kelimeler üzerinde durmak istiyorum.

İlk kelime Köl Tigin bengü taşında 𐰆𐰇𐰆 şeklinde B², İ, S², üK harfleriyle yazılmıştır. Radloff kelimeyi *besük* okuyarak "süs" anlamını vermiştir¹. Thomsen *bisük* şeklinde transkripsiyonladığı kelimenin anlamını tercümede boş bırakmış², 72 numaralı notunda da bu kelimenin anlamını bilmediğini ve tercümede atlamak

¹ Radloff 1894, 33.

² Thomsen 1896, 116.

zorunda kaldığını ifade etmiştir. Ona göre Radloff'un "süs" anlamındaki *besük* teklifi kabul edilemez; çünkü "süs" anlamıyla ilgili fiil (*beze-*) ve bu fiilin türevleri Eski Türkçede de, Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinde de z'lidir. Thomsen aynı notta *biş-* fiilinden *bişik* : pişmiş, yumuşak, olgun" okuyuşunu ve anlamını bir ihtimal olarak kaydediyor³. Aynı okuyuş ve anlamı Vambéry de ileri sürmektedir⁴. Hüseyin Namık Orkun kelimeyi *bisük* okumuş, fakat tercüme de *bisük* yazarak bir soru işareti koymuştur; yani Thomsen gibi kelimeye bir mâna verememiştir⁵. 8 numaralı notta ise Orkun, "*bisük* sözünün şimdiye kadar yapılan izahları yerinde değildir. Kelimeyi Kâşgarî'deki⁶ sözlerden birisi ile izaha çalışmak belki münasip olur"⁷ diyerek *beşik* ile ilgi kurmuştur. Eserinin sözlük cildinde de *bisük* kelimesine soru işaretiyle *beşik* anlamını vermiştir. Gabain kelimeyi *bişik* olarak okur⁸ ve sözlüğünde kelimeyi *böşik*'le birleştirerek "beşik, dost, akraba, sevgili" anlamlarını kaydeder. Sonraki yayıncılardan Malov (1951), Çağatay (1963), Tekin (1968, 1988), Ergin (1970), Aydarov (1971), Şükürov-Meherremov (1976) *bisük* veya *bişik* okuyarak "hısım, akraba" anlamını tercih etmişlerdir. Gabain'den itibaren araştırmacılar, eski Uygur metinlerinde "tünğür"le birlikte geçen ve "hısım, akraba" anlamını veren *büşük~bişik* kelimelerini⁹ benimsemiş görünüyorlar. Tekin de son yayınında "bu kelime (*bişik*), Uygurca metinlerde *tünğür* "dünür, hısım" kelimesi ile birlikte kullanılan *büşük* kelimesinin yuvarlaklaşmaya uğramamış daha eski şekli olmalıdır"¹⁰ diyerek bu görüşü ifade eder. Araştırmacılar "hısım, akraba" anlamlarının "çocuk beşiği" anlamından çıkıp çıkmadığı üzerinde durmadan zımnen böyle bir mecazı benimsemiş gibidirler. Nitekim Gabain ve Çağatay, "beşik" ve "akraba" anlamlarını birlikte kaydederler. Ancak *Dîvânü Lûgati't-Türk'te* "beşik" anlamındaki kelimenin *bişik~beşik* şeklinde daima düz olarak ve daima "çocuk beşiği" anlamında geçtiğini ve "beşik" anlamındaki *bişik* ile "akraba" anlamındaki *büşük*'ün farklı kelimeler olabileceğini de gözden uzak tutmamak gerekir. Clauson, sözlüğünde bu cümleyi örnek olarak almış ve "akraba" yerine "beşik" anlamını tercih etmiştir¹¹. Ben de Büyük Türk Klasikleri'nde¹² yaptığım tercümede "akraba" değil, doğrudan doğruya "beşik" kelimesini kullandım.

Bugün tamamen farklı bir teklifte bulunacağım. Bence burada tek kelime değil, iki kelime vardır. Kelimenin Köl Tigin'deki yazılışını bir daha hatırlayalım: B², İ, S², üK, İ, Ñ, E (𐰽𐰺𐰠𐰢𐰤). Bugüne kadar *bisükiñge* veya *bişiküñge* okunan

3 Thomsen 1896, 168.

4 Vambéry 1898, 73.

5 Orkun 1936, 24-25.

6 I, 310.

7 Orkun 1936, 74.

8 Gabain 1988, 229.

9 Caferoğlu 1968, 50.

10 Tekin 1988, 64.

11 Clauson 1972, 595.

12 1985, 70.

bu kelimeyi rahatça *ebi eşükiñge* okuyabiliriz. Bunun için B² ve S²'den önce kelime başında yazılmayan birer *e* düşünmek kâfidir. "Ev eşik" ikilemesi Türkiye Türkçesinde çok yaygındır. "Eşik" kelimesi Türkiye'de "kapı boşluğunun alt tarafındaki alçak basamak" anlamında; tarihi ve çağdaş bazı Türk lehçelerinde ise doğrudan doğruya "kapı" anlamındadır. Bu okuyuşumuza göre ibareyi "bir kişi yanılса (çinliler), kabilesine, milletine, evine, eşiğine varıncaya kadar sınır tanımadan herkesi öldürürmüş" şeklinde mânalandırabiliriz ve bence "ev eşik" burada hem üslûpça, hem mânaca daha uygun düşer.

Bu okuyuşu benden önce G. Abdurrahmanov ile A. Rustemov da düşünmüşlerdir. Ancak anlam bakımından ben onlardan ayrılmaktayım. Onlar *ebi esükiñge tegi* şeklinde okudukları kısma "evi, örtüsüne kadar" anlamını vermişlerdir¹³. Bu konuyla ilgili 19 numaralı notta Abdurrahmanov'la Rustemov şöyle yazarlar:

"Özgeler buni bisükiñge deb okigenler ve bisükni hatin yaki erniñg karındaşı deb tuşungenler. Bu yerdegi (harfleri) besükiñge deb okiş hem mumkin, lekin buni luğaviy ma'nada 'beşik', koçme ma'nada ese 'bala-çaka', 'evlad' deb tuşuniş kerek. Amma biz buni ebi esükine (uyi yapinçığıge) deb okidik. Bunge kuyidegiler sebeb boldi: 1) Mahmud Kâşgariyde beşik sozidegi ikinci unli u emes i'dir; 2) Mahmud Kâşgariyde 'yapinçik' ve 'yirtiş' (mazar ustide beriledigen) ma'naside eşük sozi bar. Bitigde ş ornide daim s keledi; 3) Hazır hem 'kefenigeçe koymedi' degen ibare bar; 4) 'uruğ-halk-beşik'ke nisbeten 'uruğ-halk' ve 'uy-encam' uslub cihetden hem ma'-kulrakdır"¹⁴.

Gerçekten de *Dîvânü Lûgati't-Türk'te eşük* kelimesi vardır ve "1) örtü, 2) büyüklerin mezarlarına serilen ipek kumaş" anlamlarını taşımaktadır. Ancak biz burada "örtü" veya "mezar örtüsü" anlamlarını uygun görmüyoruz. Aslında bizim teklif ettiğimiz "eşik" kelimesi de *Dîvânü Lûgati't-Türk'te ü* ile değil *i* iledir. Ancak bu kelimenin Eski Türkçede *ü* ile olması da pekalâ mümkündür. Öte yandan "örtü" ile "ev" arasında anlamca yakınlık kurmak kolay değildir. Buna karşılık "ev" ile "eşik" anlamca birbirlerine o kadar yakındır ki Türkiye Türkçesinde hendiadyoin olarak kullanılmaktadırlar. Bu sebeple "eşik" anlamını "örtü" anlamına tercih ettik.

Üzerinde duracağımız ikinci nokta *kıdmaz ermiş* kelimeleri idi. Bu kısma Thomsen "gitmezlermiş"¹⁵, Orkun "ilerlemez imiş"¹⁶, Malov "ayrılmazlardı"¹⁷,

13 Abdurrahmanov, 90.

14 Abdurrahmanov, 92.

15 Thomsen 1896, 116.

16 Orkun 1936, 25.

17 Malov 1951, 34.

18 Çağatay 1963, 63.

19 Tekin 1968, 231, 262.

Çağatay "hücum etmek"¹⁸ anlamlarını vermişlerdir. Tekin 1968'de *ıkıdmaz ermiş* şeklinde okuduğu bu kısma "barınak vermezmiş" anlamını vermiştir¹⁹. Ancak eserinin sözlük kısmında *ıkıd-* fiili önüne bir soru işareti koymuştur. Tekin daha sonra fikrini değiştirerek *kıdmaz ermiş* okuyuşunu ve "(herkesi) öldürmezler imiş" mânasını tercih eder²⁰. Muharrem Ergin'de "barındırmazmış" mânasını buluyoruz. Bu anlam Tekin'in 1968'de verdiği anlama benziyorsa da Ergin kelimeyi *ıkıdmaz* değil, *kıdmaz* okuyarak ondan ayrılmıştır. Ayrıca Ergin, eserinin sözlük kısmında *kıd-* fiiline "kenar dikmek, kıyılmak, barındırmak, himaye etmek, melce vermek, müdafaa etmek" anlamlarını vererek Tekin'den tamamen farklı bir yolda yürümüştür. Öyle anlaşılıyor ki Ergin *Dîvânü Lûgati't-Türk*'teki *kıdış-* : kenar dikmekte yardım etmek, *kıdıt-* : kenar diktirmek, kıyılmak²¹ fiillerinden hareket etmiş; "barındırmak, himaye etmek" gibi anlamların mecaz yolu ile verilebileceğini düşünmüştür. Aydarov, Malov gibi "ayrılmazlardı" anlamını kabul ediyor²². 1990'daki Kazakça yayınında ise Aydarov "kalmaz idi" anlamını kullanmıştır²³. Şükürov-Meherremov, "bir adam yanılrsa da (onun) gabilesi, halgı (bütöv) nesledek yolunu azmadı" şeklinde ibareyi tercüme ederler²⁴. Abdurrahmanov ile Rustemov ise *kıdmaz ermiş* kelimelerine "koymaz imiş" anlamını vermişlerdir²⁵.

Görüldüğü gibi bütün araştırmacılar kelimeyi *kıd-* olarak okumuşlardır. Sadece T. Tekin *ıkıd-* şeklinde bir okuyuşu kabul etmiş, fakat sonradan o da bu okuyuştan vazgeçmiştir. Gerçekten de kelime *ıkıdmaz* veya *kıdmaz* okuyuşuna hak verdirecek tarzda yazılmıştır $\text{H} \text{K} \text{I} \text{D} \text{M} \text{A} \text{Z}$. Ancak bu yazılış rahatça *kıdmaz* şeklinde de okunabilir. *Ikıd-* fiili hiçbir yerde bulunmadığına göre şimdilik *kıd-* fiili ile bu meseleyi çözmek zorundayız. Thomsen, Orkun, Malov, Aydarov, Şükürov-Meherremov, Abdurrahmanov-Rustemov'da görülen "gitmezlermiş, ilerlemez imiş, ayrılmazlardı, yolunu azmadı, koymaz imiş, kalmaz idi" anlamlarının nereden ve nasıl çıktığı anlaşılammaktadır. Ergin'in "barındırmazmış" anlamını *kıd-* fiilinin mecazî anlamı olarak kabul ettiğini görmüştük. Tekin'in son yayınındaki "öldürmezler imiş" anlamı ise öyle anlaşılıyor ki bugünkü *kıy-* fiiline dayanmaktadır. *Kıy-* fiili, Türkiye Türkçesinde ve bu günkü birçok Türkçe lehçesinde "kesmek, doğramak, yanlamasına kesmek, ince ince doğramak" anlamlarına gelmektedir. Bazı araştırmacıları şaşırtan da işte bu *kıy-* fiilidir. Konuya daha iyi nüfuz etmek için metni biraz yukarıdan takip edelim.

Tabğaç bodun sabı süçig ağısı yumşak ermiş "Çin milletinin sözü tatlı, ipeklişi yumuşak imiş". *Süçig sabın yumşag ağın arıp ırak bodunuğ ança yağutır ermiş* "Tatlı sözle, yumuşak ipekliyle kandırıp uzak kavimleri yaklaştırmış". *Yağuru*

20 Tekin 1988, 4-5.

21 Atalay 1943, 311-312.

22 Aydarov 1971, 287.

23 Aydarov 1990, 54.

24 Şükürov 1976, 63.

25 Abdurrahmanov, 90.

kondukta kisre anıyig bilig anda öyür ermiş "Yaklaştırdıktan sonra kötü bilgiyi, fitneyi o zaman düşünürmüş". *Edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş* "Çok bilge kişiyi, çok yiğit kişiyi yürütmezmiş". *Bir kişi yanğılsar oğuşı bodunu ebi eşükinğe tegi kıdmaz ermiş* "Bir kişi yanılrsa kabilesine, milletine, evine, eşğine kadar..." Evet, burada beklenen kelime "öldürürmüş, yok edermiş" gibi bir kelimedir. Nitekim bundan sonraki cümle de şöyledir: *süçig sabınga yımşak ağısınga arturup üküş türk bodun öltüg* "Tatlı sözüne, yumuşak ipeklisine aldanıp Türk milleti, çok öldün". Burada metnin başına ve sonuna uygun düşecek kelimenin "öldürürmüş, yok edermiş" gibi bir kelime olması gerektiği açıktır. İşte bundan dolayı araştırmacıların bazıları "barınak vermezmiş, barındırmazmış, koymazmış" vb. anlamları tercih etmişlerdir. Ben de Büyük Türk Klasikleri'ndeki tercümemde "yok edermiş" anlamını tercih etmişim²⁶.

Bir başka nokta daha var. Göktürk anıtlarında "yanılma"nın sonu daima "ölmek, yok olmak, kul köle olmak"tır. Köl Tigin anıtının Doğu Yüzünün 20. satırında şunlar yazıyor: *Özi yanğıltı kağanı ölti bodunu küng kul boltı* "Kendi yanıldı, kağanı öldü, milleti cariyeye ve köle oldu". 23. ve 24. satırlarda "kendin yanıldın ... kanın su gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı. Bey olacak erkek evlâdın kul oldu; hanım olacak kız evlâdın cariyeye oldu" diyor. Güney Yüzünün 10. satırında da yanılmanın sonu yine ölmektir: *Yanğılıp ölsikiñgin yeme bunta urtum* "Yanılıp öleceğini yine buraya yazdım". Bilge Kağan anıtının doğu yüzünün 16. satırında da yanılmak, ölmekle beraberdir: *Biziñge yanğıltukın yazıntukın üçün kağanı ölti* "Bize yanıldığı, yoldan saptığı için kağanı öldü".

Yukarıdaki örnekler, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengu taşlarındaki *yanğıl-*fiillerinin tamamıdır ve görüldüğü gibi hepsinde de yanılmaktan sonra ölüm gelmektedir. O halde bizim üzerinde durduğumuz "bir kişi yanılrsa kabilesine, milletine, evine, eşğine kadar ..." ibaresinin arkasından da "öldürürmüş, yok edermiş" gibi bir fiilin gelmesi gerekir. Halbuki bizim fiilimiz olumsuz: *kıdmaz ermiş*. Üstelik bugünkü *kıy-* fiiliyle ilgi kurunca tam tersine bir mâna çıkıyor: kıymazmış, kesmezmiş, doğramazmış, öldürmezmiş. Nitekim Tekin de son yayınında "öldürmezler imiş" şeklinde bir mâna veriyor. Tekin muhtemelen Clauson'dan hareket ederek bu sonuca ulaşmıştır. Clauson, Köl Tigin'deki *kıd-*fiilini *hapax legomenon*, yani sadece bir defa geçen bir fiil olarak kabul ediyor ve bütün modern lehçelerde yaşayan *kıy-* fiilinin orijinal şekli sayıyor. Bundan dolayı da üzerinde durduğumuz ibareye "kabilesini, halkını beşikteki çocuğuna kadar öldürmezlermiş" mânasını veriyor.

²⁶ Ercilasun 1985, 70.

Bence asıl hata, *kıd-* fiili ile *kıy-* fiili arasında münasebet kurulmasıdır. Bilindiği gibi, bu günkü *y*'nin Eski Türkçede iki kaynağı vardır: *d* ve *y*. Yani Kıpçak, Karluk ve Oğuz lehçelerinde bugün kullandığımız *y*, ya *y*'den gelir, ya da *d*'den. Acaba *kıy-* fiilindeki *y*'nin kaynağı hangisidir; *y* mi, *d* mi? Bu sorunun cevabı *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te mevcuttur. Bugünkü *kıy-* fiili *Dîvân*'da *y*'li olarak geçer. Üstelik *kıyıl-*, *kıyış-*, *kıytur-*, *kıyma* gibi türevleri de vardır ve bunlar da hep *y*'lidir. Eğer "öldürmek, kesmek, doğramak" anlamlarındaki bu günkü *kıy-* fiilinin kaynağı *d*'li olsaydı *Dîvân*'da da bu fiili *kıd-* şeklinde *zel* ile yazılmış olarak görmemiz gerekirdi. Halbuki bugünkü *kıy-* fiilini Kâşgarlı'da *y*'li olarak görüyoruz. Hatta eski Uygur metinlerinde ve Tonyukuk'ta (T I K8) rastladığımız "ceza" anlamındaki *kıyın* kelimesi de muhtemelen "öldürmek, kesmek" anlamındaki *kıy-* fiilinin türevidir ve görüldüğü gibi Tonyukuk'ta bile kelime *y*'lidir. O halde burada, Clauson'un ve diğer bazı araştırmacıların ve metin üzerinde kafa yoranların zihnini karıştıran bir durumu ortadan kaldırıyor ve diyoruz ki *kıd-* ile *kıy-* fiilleri arasında hiçbir ilgi yoktur; çünkü bu fonetik olarak imkânsızdır. Şimdi artık *kıy-* fiilinin düşüncemizi sekteye uğratan tasallutundan kurtulabilir ve *kıd-* fiilini başka yerlerde arayabiliriz. Fiilin kendisini değilse bile türevlerini yine *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te bulabiliyoruz : *kıdış-*, *kıdıt-*, *kıdığ*, *kıdığla-*, *kıdığlan-*. *Kıdış-*, *kıdıt-*, *kıdığ* kelimelerinin bir *kıd-* fiilinden türediği açıktır. Ancak bu fiile nasıl bir anlam vermeliyiz? Elbette bunun için hareket noktamız, Kâşgarlı Mahmud'un *kıdış-*, *kıdıt-* ve *kıdığ* kelimelerine verdiği anlamlar olacaktır. Kâşgarlı *kıdış-* fiiline "kenar dikmekte yardım etmek; değirmi bir şeyin kenarını dikmekte yardım etmek" anlamını verir; örnek olarak da *ol maŋga bürk kıdışdı* "o bana bürk dikmekte yardım etti"²⁷ cümlesini zikreder. *Kıdıt-* fiili de "kenar diktirmek, kıyılatmak" olarak manalandırılır ve *ol bürkin kıdıttı* "o bürkünü kıyılatmış, bürküne kenar diktirdi" örneği verilir.

Kâşgarlı Mahmud'un *kıdış-*, *kıdıt-* ve *kıdığ* kelimelerine verdiği anlamları dikkate alınca bu kelimelerin türediği *kıd-* fiiline "herhangi bir şeye kıyı, kenar, sınır, hudut yapmak" anlamını verebiliriz. Bu anlamı metnimize tatbik edersek şu sonucu elde ederiz: "Bir kişi yanlısı kabilesine, milletine, evine, eşğine kadar kıyı yapmazmış"; yani "sınır, hudut tanımazmış". Başka bir ifadeyle "kabilesine, milletine, evine, eşğine varıncaya kadar herhangi bir had, hudut tanımadan herkesi öldürürmüş."

²⁷ DLT'ye ait kelime ve cümlelerin mânası, yazmadan da kontrol edilerek Besim Atalay tercümesinden alınmıştır. Verilen örneklerden anlamın, "bürk gibi yuvarlak şeylere iğneyle kenar dikmek" ile sınırlı olduğu intibai uyanıyorsa da tabii ki bu doğru değildir. Nitekim *kıdığ* kelimesinin anlamında bir genişlik vardır. Kâşgarlı Mahmud *kıdığ*'ı şöyle açıklıyor: "Kıyı; deniz, ırmak, dere gibi şeylerin yanı, kıyısı; her şeyin kıyısı, kenarı da böyledir. *Ariğ kıdığı* "ırmağın kıyısı, ayak kıdığı ve yar kıdığı denir ki 'kabın kıyısı', 'uçurumun kenarı' demektir".

Bu yoruma göre *kıd-* fiili yine bir *hapax legomenon*dur; sadece Køl Tigin bengü taşında geçmektedir²⁸. Ancak *Dîvânü Lûgati't-Türk*'teki *kıdış-*, *kıdıt-* ve *kıdığ* türevleri, bu fiili açık bir şekilde teşhis etmemizi sağlamaktadır ve fiile verdiğimiz anlam da bence hiç zorlama değildir.

KAYNAKLAR

- G. ABDURAHMANOV, A. RUSTEMOV, *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent 1982.
- Besim ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I*, Ankara 1941; *II*, Ankara 1941; *III*, Ankara 1941; *IV (Dizin)*, Ankara 1943.
- G. AYDAROV, *Yazık Orhonskiĥ Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Beka*, Alma-ata 1971.
- . AYDAROV, *Orhon Eskertkişteriniĥg Teksi*, Almatı 1990.
- A. CAFEROĞLU, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- Sir Gerard CLAUSON, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Saadet ÇAĞATAY, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1963.
- A. Bican ERCİLASUN, "Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri", *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1985.
- Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
- A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara 1988.
- S. Ye. Malov, *Pamyatniki Drevnyotyurkskoy Pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951.
- Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Ankara, 1936-1941.
- W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1894.
- E. C. ŞÜKÜROV, A. M. MEHERREMOV, *Gadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı 1976.
- Talât TEKİN, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968.
- Talât TEKİN, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
- Vilh. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées*, Helsingfors 1896.
- H. VAMBÉRY, *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors, 1898.

²⁸ Bilge Kağan'da kelimenin son tarafı okunamamaktadır.